

Presentietheorie, een kritische beschouwing

Op zoek naar een constructieve verhouding tussen presentie en zelfregulering
Dr. Gerard Donkers 2016

Aanleiding voor dit artikel is de Column van Andries Baart in de bijlage van De Volkskrant van 10 mei 2016. Die bijlage gaat over 'samenwerken in de zorg'. In zijn Column zet Baart zijn presentiebenadering ruwweg af tegen het hedendaagse denken in termen van eigen kracht en zelfregie. In de andere artikelen van dezelfde bijlage pleiten allerlei auteurs in verschillende toonaarden en nuances juist wél voor het belang van het aanspreken en versterken van het zelfregulerend vermogen van burgers en patiënten.

In dit artikel hoop ik aan te tonen dat de gepolariseerde stellingname van Baart onverstandig en onwenselijk is en wil ik pleiten voor het zoeken naar een betekenisvolle samenhang tussen presentie en zelfregie.

1. Inleiding

Als collega heb ik Andries Baart in het Landelijk Expertisecentrum Sociale Interventie (LESI) leren kennen als een kundig en bevlogen docent. Ik behoor tot de mensen die geboeid zijn door zijn presentietheorie. Hoewel de theologische invalshoek en interpretatiewijze van zijn benadering niet mijn interesse heeft, boeit mij onder meer de subtiele, originele en fijnzinnige manier waarmee hij taal geeft aan belangrijke, maar moeilijk uit te leggen essenties van sociaal werk, het kleurrijke palet van boeken en theorieën die hij de revue laat passeren, zijn grote betrokkenheid bij het uitvoerende werk van sociale professionals, de humane maatschappelijke betrokkenheid die uit zijn benadering spreekt en de scherpe cultuurkritische kijk op het sociaal-technologisch denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. Grote inspanningen worden door hem geleverd om het theoretische bouwwerk van de presentie steeds meer handen en voeten te geven. Een zeer lovenswaardig project.

In alle bescheidenheid wil ik met respect voor de grote verdienste van Baarts' werk reflecteren op zijn presentiebenadering. Ik wil dat doen vanuit het zelfreguleringsconcept zoals ik dat in de loop van mijn beroepsleven in diverse publicaties (Donkers 1999, 2008, 2010, 2015a en 2015b) heb uitgewerkt.

De zelfreguleringsbenadering is in eerste instantie voortgekomen uit praktijkgericht onderzoek naar de methodiek van maatschappelijk werk (promotieonderzoek), naar de methodiek van opbouwwerk en sociaal-cultureel werk, een praktijkgericht onderzoek naar omgaan met agressie in het VMBO en een onderzoek naar bevlogenheid in organisatieontwikkeling. In tweede instantie verwijst het driewereldendenken in deze theorie naar een historisch onderzoek dat ik heb gedaan naar het West-Europese denken over veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving. Aan het einde van dit artikel kom ik nog terug op dit driewereldendenken.

2. Presentie als handelingsbegrip

We kunnen ons afvragen of het wel mogelijk is om vanuit het zelfreguleringsconcept te reflecteren op de presentiebenadering. Gaat het hier wel om eenzelfde soort van logica van waaruit naar het sociale domein wordt gekeken? De term *presentie* verwijst immers naar 'present *zijn*', een zijnstoestand. Het gaat in de presentie in eerste instantie dus niet om 'handelen', maar om 'er-zijn-met' dat overgaat in 'er-zijn-voor: nauwkeurig en radicaal aansluiten, een relatie aangaan, beschikbaar zijn, meebewegen in de situatie waar de ander in verkeert, compassie tonen, ervaringen delen et cetera. Het gaat primair niet om intentioneel en doelgericht handelen van de professional.

Als we spreken van zelfregie, dan verwijst dat woord naar een *handelingstheorie*. Dan gaat het om een *activiteit*, om het alledaagse verschijnsel dat mensen deels bewust, maar voor het overgrote deel onbewust, in afstemming op zichzelf en de omgeving, bepaalde referentiewaarden in hun gedrag nastreven. Zelfregie impliceert de erkenning van de ander als intentioneel handelings*subject*. Mensen sturen zichzelf veelal onbewust in een bepaalde richting en doen dat in (een al dan niet adequaat ingeschatte) afstemming op de natuurlijke en maatschappelijke context. Zelfsturing of zelfregie is een empirisch verschijnsel dat bestaat, ook al geeft de overheid, de wetenschapper of de ander hiervoor geen toestemming. Alleen in een volledig deterministisch, van elke bewustzijnsactiviteit ontdaan, universum is er geen sprake van zelfregie. Menselijk handelen impliceert de erkenning van zelfregie. Zelfs al zou het waar zijn dat alles wordt bepaald door het noodlot, het systeem, de natuur of het toeval, dan nog is zelfregie nodig om het noodlot te aanvaarden, de natuur te leren volgen en het toeval te dragen (Donkers 2015).

Zelfregie verwijst dus naar een actief, dynamisch werkwoord. In deze logica spreekt men niet zozeer van presentie dan wel van *zich present stellen*. Dit actieve proces van 'zich present stellen' kan worden gezien als een vorm van zelfregie, een op bepaalde referentiewaarden gericht menselijk handelen. Welke die referentiewaarden in het handelen van sociale professionals zijn of zouden moeten zijn in het kader van afstemming op de cliënt, daarover is Baart duidelijk. Ik kom daar in de volgende paragraaf nog op terug.

Gevaar van onteigening van zelfregie

Maar welk belang wordt ermee gediend als we ook in handelingstermen zouden spreken van presentie? Dat belang zie ik onder meer in het vermijden van de valkuil van de *ontteigening van zelfregie*. In mijn recente boek *Zelfregie terug in het werk* (SWP 2015) beschrijf ik talrijke vaak heel vanzelfsprekende en veelal onbewust aanwezige vormen van onteigening van zelfregie van burgers, cliënten en professionals die uiteindelijk leiden tot zelfuitputting van mens en samenleving. Bijvoorbeeld door van bovenaf systemen te ontwikkelen zonder dialoog met de betrokkenen, door loskoppeling tussen beleid en uitvoering, tussen denkers en doeners, tussen professionele veranderkundigen en cliënten als niet-

veranderbekwame leken, door methodiek voor te stellen als een voorbereekt systeem van richtlijnen dat los van de persoon van de uitvoerende een bepaald effect zou kunnen sorteren, door de objectivistische waarheidsclaim van wetenschappelijke kennis en door passief taalgebruik waaruit de actoren als handelingssubject zijn verdwenen. Dat laatste voorbeeld verwijst naar het veelvuldig gebruik van zelfstandige naamwoorden in de vorm van zijnstoestanden waaruit het handelingssubject is verdwenen. In verslagen, rapporten en boeken wordt bijvoorbeeld gesproken van verandering, presentie of methode. Men spreekt niet over veranderen, zich present stellen en methodisch handelen in de actieve werkwoordsvorm. In een constructieve benadering van sociaal werk worden verandering, presentie of methode niet geïnstrumentaliseerd, maar bedoeld en benoemd als een aan de persoon gekoppeld handelingsproces en handelingscompetentie. De statische taalvormen kunnen een objectivistische manier van denken uitdrukken, instandhouden en bevorderen. En dat geldt ook voor het presentiedenken. Vóóronderstel je dat actieve subject in het presentiedenken niet, dan doe je onder het mom van presentie mee aan dezelfde objectivering die je wilt bestrijden. Ook achter de presentietheorie kan dus een objectivistische claim op waarheid, moraliteit en expertdenken schuilgaan. Het gevaar is bijvoorbeeld dat de presentiebenadering als 'een geëigende benadering vóóraf' wordt gepresenteerd die in principe bij alle mensen en in alle situaties zou kunnen gelden. In een actief werkwoord is het altijd een subject (of een collectief van subjecten) dat binnen een bepaalde context een bepaalde handeling uitvoert. Die handeling kan volgens het driewereldendenken van zelfregulering bestaan uit uitwendig sociaal gedrag, uit een innerlijke cognitieve activiteit en uit een innerlijk ervaren, voelen of willen van iets. Deze drie werelden worden hier gezien als onderling nauw met elkaar verstrengeld.

Openheid van de benadering

Maar gaat de presentiebenadering niet juist heel consequent uit van het respect voor de zelfregie van de cliënt? Als dat evenwel zo is, waarom zet Baart zich dan zo af tegen die nadruk op eigen kracht en zelfregie van de cliënt en nuanceert hij niet het thema van de zelfregie? Is zijn benadering mogelijk toch niet zo open en contextgevoelig als hij beweert? Ontbreekt het in de presentiebenadering inderdaad aan een agenda of schuilt er achter de benadering toch mogelijk een verborgen agenda van persoonlijke betrokkenheid en ingevulde vormen van empathie. Zou het een kenmerk van afstemming op een bepaalde cliënt kunnen zijn dat de presentiebeoefenaar zich *niet* begeeft in de ruimte van de ander en zo snel mogelijk zijn biesen pakt? Is het binnen het presentiedenken voorstelbaar dat bepaalde cliënten uitdrukkelijk niet gediend zijn van die presentiehouding en wat houdt presentie dan nog in? Hoe open ben je als werker, als je tevoren al zoveel waarden invult waaraan je zou moeten voldoen?

In de zelfreguleringstheorie wordt zelfregie van de ander als consequent open vertrekpunt van werken genomen. Dit vertrekpunt van de zelfregie is, zoals ook in de presentiebenadering, niet het eindpunt of het einddoel van cliënt en professional. Het is niet *Ik vraag, u draait* of *U vraagt, ik draai*. Het gaat niet om een van de ander en het andere *ontkoppelde* benadering van zelfregie, maar om communicatieve

zelfsturing. Het gaat om een dialoog tussen zelf sturende subjecten. Die dialoog kan niet worden afgedaan als een 'ronkende retoriek over eigen kracht' (Thijs Tromp 2015 met verwijzing naar Andries Baart 2014). Het is een vorm van zelfregie die de hele persoon in zijn context raakt en ook het onaffe en kwetsbare van mensen tot zijn recht laat komen. Zulk een dialoog dient de zelfregie van de betrokkenen als vertrekpunt te nemen van het zoeken naar onderlinge afstemming. Dit vertrekpunt van de zelfregie verwijst naar het inhoudelijke proces van waardegeoriënteerd handelen van mensen, waarbij men zich de vraag kan stellen hoe doelmatig die persoon is in dat waardegeoriënteerde handelen. Hoe doelmatig is de intentionele en morele zelfstuurder? In hoeverre is hij in staat om zichzelf in zijn relatie tot anderen en tot de maatschappelijke context zodanig te besturen dat bepaalde waarden worden gerealiseerd? Het aanspreken van dit zelf sturend vermogen en het bevorderen van de effectiviteit van de waardenrealisering daarin kan dan ook worden gezien als een eerste norm van sociale interventie.

Doelmatig handelen als open pluraal begrip

Deze formele norm van 'wees doelmatig' geldt allereerst voor de cliënt. De professional die deze norm hanteert drukt daarmee in de ogen van Hannah Arendt (2009) een fundamentele waarde uit van menswaardigheid. Zij ziet de erkenning van zelfsturing als een kenmerk van menswaardigheid als normatief ijkpunt. Die erkenning houdt in dat niemand wordt voorgeschreven hoe die zou moeten zijn. Dat vindt zij strijdig met pluraliteit. Arendt's waardegeladen oriëntatie laat ruimte voor ieders culturele of ethische eigenheid, alsmede ieders individualiteit. Menswaardig handelen wil zeggen de ander mee sturing laten geven en erkennen als potentiële drager van een uniek 'wie' en dus kunnen verdragen dat bij samen handelen de uitkomsten van de interactie ongewis zijn. Er is sprake van onteigening van zelfregie op het moment dat professionals de hulp of de vraag van de cliënt op maat vertalen in wat zij zelf in de aanbieding hebben en zich daarbij niet afstemmen op de unieke persoon en situatie van de cliënt.

Volgens de Franse filosoof Michel Foucault (2013) is de psychiatrie met haar meedogenloze taal waarmee ze de zelfregie van de betrokkene onteigent een monoloog van de rede over de waanzin. Als we willen spreken over 'waanzin', dan moeten we beginnen in een 'nulpunt' waar het onderscheid tussen gek en niet-gek nog niet is gemaakt en waar iedereen zijn eigen unieke ervaringen heeft. In dat 'nulpunt' is er nog sprake van een dialoog tussen de mens-van-de-waanzin en de mens-van-de-rede. Als tegen het einde van de achttiende eeuw de waanzin meer en meer wordt geïnterpreteerd als een 'geestesziekte', dan is het gesprek verbroken. De psychiatrie is een monoloog van de rede *over* de waanzin geworden en de oorspronkelijke dialoog is uit het vakgebied verdwenen.

In de ogen van Richard Sennett (2003) is de norm van zelfregie een uiting van respect voor de cliënt als intentioneel handelingssubject. Volgens Sennett begint respect met de erkenning van de ander als een zelfsturend iemand. Deze erkenning is onvoorwaardelijk. Men hoeft daarvoor geen prestatie of bewijs aan de ander te leveren. Men hoeft daarvoor geen aangepast gedrag te vertonen. Respect zit niet

het wel of niet accepteren van bepaald ongewenst gedrag. Zo kun je als hulpverlener niet accepteren dat iemand rookt waar bijvoorbeeld de kinderen bij zijn. Maar respect zit dieper, namelijk in de erkenning dat de betrokkene, ook bij ongewenst gedrag, handelt als een intentioneel en moreel subject. Vertrekpunt van respect is de norm dat elk handelen in eerste instantie wordt bekeken vanuit het *binnenperspectief* van het handelend subject, zelfs al gaat het om moreel hoog verwerpelijk gedrag. De vraag is hier aan de orde of professionals en niet-professionals het recht hebben om de menselijke kant van mensen die ernstige misdaden hebben gepleegd of ander antisociaal gedrag vertonen, te belichten en te erkennen. In onze tijd treedt een onverbiddelijke moraal op de voorgrond van oog om oog en tand om tand. Dit morele fundamentalisme laat weinig ruimte voor een genuanceerd oordeel.

Erkenning van het recht op zelfregie vraagt dus om *een breder moreel discours* dat niet alleen de goede, maar ook de slechte kanten van het menselijk handelen in zijn persoon-en-context laat zien, zonder dit gedrag goed te praten. Dit staat tegenover een visie op moraliteit waarin *slechts* vanuit een *buitenperspectief*, c.q. systeem perspectief, naar gedragssituaties wordt gekeken en waarin het sturen of interveniëren wordt losgekoppeld van de actoren zelf en hun maatschappelijke context.

Doelmatig handelende professionals en organisaties

De norm van doelmatig handelen geldt echter niet alleen voor het handelen van de cliënt, maar ook voor het handelen van de professional en de organisatie. Zorgzaamheid ligt tegelijk met de erkenning van de zelfregie van de ander in het effectief bijdragen aan verbeteren van een probleemsituatie, een ziekte, pijn of storing. De professional kan echter alleen doelmatig handelen als hij zich goed afstemt op de unieke persoon-en-situatie in kwestie, als hij dus een ware presentiewerker is. In die persoon en situatie is lang niet alles veranderbaar. Doelmatig handelen betekent dan ook meer dan enkel het oplossen van een probleem. Het behelst ook de erkenning van het niet-veranderbare in de persoon en situatie van de cliënt en het leed dat hiermee samenhangt. De zorgverlening noemen we slecht, als verbeterdoelen die gehaald hadden kunnen worden, niet zijn gehaald omdat de hulp niet goed was afgestemd op persoon en situatie.

Als een bepaald instituut of een bepaalde methodiek – en dat geldt ook voor de presentiebenadering - de doelen in haar missie niet meer realiseert, dan vraagt dat om het zoeken naar een alternatieve aanpak, zo luidt de norm van doelmatig handelen. Zo schiet het instituut gevangenis volgens Gerritsen in zijn boek *Filosoof in de bajes* (2014) in de praktijk al zijn nobel ogende doelen voorbij. Volgens de auteur is de gevangenis zoals wij die nog steeds kennen een recept voor rampspoed. Met een recidive van 70 procent, met het gegeven dat 80 procent van de mensen daar helemaal niet thuis horen omdat ze gewoon hulp nodig hebben, vanwege de enorme detentieschade die het oplevert en vanwege het feit dat daders nauwelijks mogelijkheden krijgen om in contact met slachtoffers iets te herstellen en voor slachtoffers om de gevolgen van hun slachtofferschap te verwerken, et cetera wordt het resocialisatiedoel van de gevangenis niet gerealiseerd en is het preventiedoel

volgens de auteur een wassen neus. Hij pleit onder meer voor invoering van het Scandinavisch gevangenismodel en voor meer onderzoek naar de daadwerkelijke effecten van gevangenisstraf.

We kunnen deze gedachte bijvoorbeeld ook toepassen op het functioneren van sociale wijkteams. Realiseren deze inderdaad het doel om de zelfregie van burgers en cliënten in de wijk aan te spreken en te versterken waar dat ook echt nodig is en is dat inderdaad een doelmatige aanpak die het zelforganiserend vermogen van de burgers in de wijk versterkt? Jos de Blok van Buurtzorg Nederland zegt dat het wijkteam een zwaar en duur middel is dat in 95% van de gevallen wordt ingezet waar het niet nodig is (Gemeente.nu 17 december 2014). Over vaak eenvoudige taken rond een casus gaat een heel wijkteam van professionals praten. En al die betaalde uren tellen. Hoe complexer je de zaken regelt, hoe meer dat afleidt van het werk zelf, aldus de Blok.

Met deze twee voorbeelden wil ik illustreren hoezeer de pragmatische norm van doelmatig handelen al een bepaalde moraliteit in zich draagt of kan dragen.

Conclusie

Al met al betekent presentie als handelingsbegrip, dat de presentiewerker consequent vertrekt vanuit het eigen binnenperspectief van de cliënt als intentioneel en moreel handelingssubject. Als de presentietheorie zich diametraal opstelt tegenover de benadering die uitgaat van zelfregie en eigen kracht, dan laadt ze op z'n minst de verdenking op zich dat het hier opnieuw gaat om een van bovenaf opgelegd waardensysteem.

3. De waardegeoriënteerdheid van menselijk handelen

Tot nu toe ga ik in dit artikel uit van de waardegeoriënteerdheid van elk menselijk handelen. Ik spreek van *referentiewaarden van gedrag*. Deze referentiewaarden kunnen liggen op zeer abstract niveau, bijvoorbeeld gericht zijn op menselijke waardigheid, maar ook op uiterst concreet niveau, bijvoorbeeld gericht zijn op het realiseren van een lichamelijke sensatie of een bepaalde volgorde in het handelen. Het kan bij reference values gaan om waarden, normen, doelen, behoeften, intenties of belangen van mensen.

In deze brede omschrijving van waarden ligt een verschil tussen de benadering in de presentietheorie en die van de zelfreguleringstheorie. Zo maakt Baart (2001, 636) nadrukkelijk onderscheid tussen *doelrationeel handelen* (ik wil iets van die ander) en *waarderationeel handelen* (ik wil iets met iemand delen). Dat waarderationeel handelen noemt hij kenmerkend voor de presentiebenadering. Welke die referentiewaarden in het handelen van sociale professionals zouden moeten zijn in het kader van afstemming op de cliënt, daarover is Baart duidelijk. Hij spreekt van het aangaan van een zorgzame betrekking, het vrij zijn voor de ander zonder doel of vaste agenda, het openstaan voor de ander, het zichzelf aanbieden, het aansluiten bij het bestaande, het belangeloze en onvoorwaardelijke trouw en in het algemeen het toegang geven tot de centrale waarde van de presentiebenadering: menselijke waardigheid. Hoezeer ik deze waarden van de presentie ook deel en hoe humaan

dergelijke waarden ook zijn, toch schuilt in de al te rigoreuze scheiding tussen gedragsdoelen en gedragswaarden opnieuw het gevaar van een opgelegd waardesysteem, want wie maakt uit wat in iemands handelen 'doelrationeel' respectievelijk 'waarderationeel' is en waarom is de ene gerichtheid in bepaalde situaties mogelijk waardevoller dan de andere?

Het vóóraf expliciteren van eigen waarden als professional

Achter deze vraag naar het scherpe onderscheid tussen doelrationeel en waarderationeel handelen ligt de waarde die wordt gehecht aan het bewust vóóraf expliciteren van de kernwaarden van een sociale interventie. Door het begrip 'waarden' breed te definiëren zoals in de zelfreguleringstheorie, worden meer lagen van abstractie onderscheiden, wordt het waardebegrip diverser en vervalt men minder snel in de valkuil van de doelbewuste sturing en zelfsturing. Van de meeste referentiewaarden van gedrag zijn cliënten en werkers zich immers niet bewust, terwijl ze deze toch kunnen nastreven en realiseren. Bovendien impliceert dit brede vertrekpunt van de zelfregie dat de professional niet de eigen waarden vóórop stelt, al zijn die waarden nog zo menslievend (van Heijst 2006), maar dat hij vertrekt vanuit de eigen referentiewaarden van gedrag van de *ander* en zich daarop afstemt.

Met dit morele vertrekpunt wordt het gevaar van morele bevoogding en ontkenning van kwetsbaarheid door de professional juist zoveel mogelijk vermeden en wordt de cliënt van meet af aan aangesproken als medeveranderkundige, dat wil zeggen als een in principe veranderbekwaam wezen (Donkers 2015a en 2015b). Juist ook mensen in een kwetsbare positie hebben recht op zelfsturing en beschikken zoals ieder mens in meer of mindere mate over vermogens om zichzelf, de ander en de situatie te beïnvloeden met het oog op hun eigen referentiewaarden van gedrag. Hun zelfregie kan inhouden dat ze vragen om ondersteuning van anderen bij het realiseren van hun zeer verschillende doelen of waarden.

Baart hecht echter, zoals gezegd, aan het onderscheid tussen doelrationeel en waarderationeel handelen. Kenmerkend voor presentiebeoefenaren acht hij (2001, 851) dat ze geen criteria aanleggen in de sfeer van het bereikbare of nagestreefde doel. Aan zijn agenda zou een doel ontbreken. Dit standpunt vind ik discutabel en zou in mijn ogen verder moeten worden verhelderd. Het ontbreken van een referentiewaarde in het gedrag weerspreekt het steeds meer ontdekte verschijnsel van de zelfsturing in de bewustzijnsactiviteiten van mensen (Bandura 1986, Kolk 1994). Mensen leggen expliciet, maar *meestal impliciet*, allerlei waarden aan in de sfeer van een bereikt en nagestreefd doel. Op die manier kunnen ze beoordelen en beoordelen ze zichzelf in hoeverre ze wel en niet succesvol zijn in hun handelen. De hele presentiebenadering zit in mijn ogen, en dat is ook terecht, vol met referentiewaarden zoals afgestemd raken op de ongewone ander, er zijn voor de ander om hem in zijn eigenheid te benaderen, inzicht krijgen in achtergrond of oorzaak van een probleem, helpen rechten mee op te eisen, bijdragen aan de oplossing van eenzaamheid. Het zijn evenzovele waarden waarnaar in het gedrag kan worden verwezen. Als centrale waarde noemt Baart het bij willen dragen aan menselijke waardigheid (2001, 723).

De waardegeoriënteerdheid van pastores

Kijken we nog eens naar het verhaal van het personage *pastor Bas* (Baart 2001). Hij vraagt aan de kinderen in de buurt: Wat zouden jullie dan willen? Een voetbalkooi? Dan adviseert hij de kinderen een brief te schrijven naar de gemeente. Dat idee sloeg aan. Pastor Bas heeft zijn doel gerealiseerd en troost zichzelf niet alleen, maar beloont zichzelf ook voor het succes dat hij heeft behaald. Er is bij de pastor sprake van een uiterst flexibele doelbepaling die voornamelijk reactief en niet proactief lijkt te zijn. Toch ziet hij zelfsturing bevorderen als zijn rol en wil dus niet zelf de brief naar de gemeente schrijven (pagina 76). Hij is doelbeïnvloedend bezig en dus niet zo 'open' als wordt beweerd, en dat is vanuit het oogpunt van normatieve professionaliteit maar goed ook. Het gaat pastor Bas om het bevorderen van keuzevrijheid van de buurtbewoners en van die vorm van zelfsturing die ook bevredigend (en meer bevredigend dan tot nu toe het geval is) is afgestemd op de eigen persoon en op de maatschappelijke omgeving. Hieruit spreekt inderdaad hoop dat het anders en beter kan, dat het kwaad niet het laatste woord heeft, maar tevens de *oproep* aan mensen om het zoeken naar dat betere leven dan ook *zelf* actief ter hand te nemen. Dit verklaart ook zijn accent op het zelf positief blijven kijken en zijn nadruk op zelfbekrachtiging in plaats van door een professional van buitenaf bekrachtigd te moeten worden. Het gaat in mijn ogen bij pastor Bas dus niet sec om een strategie van de hoop, maar om het bevorderen van zelfregulering: een strategie van de hoop die slechts kan worden bewaarheid als de buurtbewoners het leven actief zelf te hand nemen. Bas noemt zichzelf ook degene die staat voor 'empowerment' (pagina 112).

Naar mijn indruk gaat Baart onvoldoende in op dit proces van zelfregulering. Dat komt bijvoorbeeld ook naar voren in zijn geringe aandacht voor het zelfreferentiële interactieproces tussen pastor en buurtbewoners. De lichtpuntjes waar pastor Bas naar zoekt zijn in mijn terminologie de door de buurtbewoners zelf bereikte referentiewaarden waarop hij wil hebben dat ze zichzelf evalueren. De lichtpuntjes zijn positieve aspecten in het heden en in de herkenning van het verleden die in alle ellende die mensen kunnen meemaken, op dit moment nog aanwezig zijn, maar die misschien niet (meer) in het oog springend zijn; door al die miserie zien ze die lichtpuntjes niet meer. Wat voor soort lichtpuntjes zijn dat bij pastor Bas? Het zijn soms kleine praktische resultaten, bijvoorbeeld een trapveldje voor de kinderen realiseren. Hij vindt het een lichtpuntje als ze actiever worden en niet bij de pakken neerzitten, als ze hun echte verlangens naar zichzelf en naar instanties uitspreken, als hun zelfbeeld verbetert, als de onderlinge sfeer in de buurt beter wordt en als er een goede voorziening in de buurt bij is gekomen.

Dit zoeken naar positieve punten moet volgens Baart niet ten koste gaan van de ontkenning van negatieve of problematische aspecten die soms niet te veranderen zijn of van doelen die haaks staan op jouw specifieke functie als buurtwerker of als pastor. We zien dit ook bij pastor Bas. Hij gaat bijvoorbeeld niet mee in het afkraken van anderen mensen of in het bevorderen van geweld en discriminatie. Tegelijkertijd

vallen mensen bij hem echter niet uit zijn genade en laat hij hen niet vallen, als ze dit soort verkeerde dingen doen, bijvoorbeeld als ze helen of belasting ontduiken. Baart noemt dit de *referentiestrategie* die de kern vormt van het contact tussen pastor en pastoranten (pagina 92). Ik zou dit betitelen als het focussen van de aandacht op gerealiseerde en te realiseren referentiewaarden van gedrag. Deze referentiewaarden van pastor Bas zijn allereerst gericht op de interne afstemming tussen de verschillende delen van het zelf: ze moeten bijvoorbeeld aansluiten bij authentieke behoeften en verlangens, bij wat echt is, ze moeten zelfmotiverend zijn en mensen energie geven. Maar de referentiewaarden zijn tevens gericht op een meer bevredigende sociaal-maatschappelijke afstemming en verbetering van de leefbaarheid in de buurt. En dat alles voedt de individuele en collectieve actie en levert tevens op dat men meer baas wordt over zijn eigen leven. Dat is in mijn terminologie een *zelf-referentiestrategie*: zichzelf openen, naar een eigen waarde of doel verwijzen, zelf een actie in de richting van deze waarde uitvoeren en zichzelf bekrachtigen bij succesvolle doelrealisatie. Dit zelfreflectieve proces zien we niet alleen bij pastor Bas (pagina 122), maar ook bij de buurtbewoners zelf. Deze beide zelfreferentiële handelingsprocessen worden, als het goed is, in de dialogische interactie tussen pastor en pastoranten op elkaar afgestemd.

Kijken we ook naar een andere pastor die Baart in zijn boek (2001) uitvoerig bespreekt: *pastor Anne*. Baart typeert haar werkmodel als een relatiemodel en uitdrukkelijk niet als een handelingsmodel. We komen hiermee terug op de discussie in de vorige paragraaf. Vanuit het oogpunt van zelfregulering zijn 'lijden', 'troosten', 'vragen stellen' et cetera activiteiten, dat wil zeggen vormen van waardegeoriënteerd handelen. Het gaat bij *lijden* dan bijvoorbeeld niet zozeer om het leed (als ding, als verzelfstandigd woord) of enkel om het leedfeit (wat het lijden in gang heeft gezet), maar om de activiteit die kan worden beschouwd onder het aspect van cognitief, innerlijk en tussenmenselijk zelfregulatoir handelen.

Ook bij pastor Anne staat het bevorderen van zelfregie centraal: dat de buurtbewoners zelf opbellen, zelf het woord voeren, zelf initiatieven ontplooien en dat bijvoorbeeld de moeder nu ook echt gaat afkicken en uitvoert waar ze verstandelijk gezien als doelrichting zelf voor heeft gekozen. Die zelfsturing is bij haar tevens sociaal genormeerd. De doelen van pastor Anne zijn er bijvoorbeeld op gericht dat het meisje weer sociaal in de buurtsamenleving wordt opgenomen (pagina 132). Haar doelen zijn het bevorderen van de *condities* die de ervaring van relationele nabijheid betekenen. Een relatie tussen mensen ziet zij niet als een vaststaand bezit, maar als een aanhoudende activiteit en prestatie van de betrokkenen die verantwoordelijkheid dragen voor de (kwaliteit van de) prestatie (pagina 136). De alledaagse activiteiten zoals neus snuiten of samen eten zouden we kunnen opvatten als *scripts*, cognitieve handelingsschema's die allerlei soorten van referentiewaarden van gedrag bevatten. Pastor Anne legt nadruk op relationele waarden die zeer dichtbij zijn gelegen in de activiteit zelf, zoals veiligheid bieden, uitnodigen tot zelf je verhaal vertellen, helpen om iets zwaars los te laten, zich ontspannen, zich kunnen uiten en verwerken van ervaringen. Het gaat haar vooral om vorming van de persoon in zijn relatie tot de ander. In haar ogen is hier ook strijd

voor nodig, voor zichzelf opkomen en grenzen stellen, wederzijdse verantwoordelijkheid dragen, zich beschikbaar stellen en er zijn op afstand.

Verbondenheid of distantie als vertrekpunt van zoeken naar samenhang

In zijn presentiebenadering redeneert Baart in mijn ogen sterk vanuit een verbondenheidsgedachte tussen mensen, al erkent hij zeker ook het belang van de nodige distantie in die verbondenheid. Daarbij vraag ik mij af of de aandacht in de presentiebenadering van meet af aan wel voldoende gericht is op mogelijke spanningsvelden en conflicten tussen de eigen referentiewaarden van de werker, welke ik zonder meer als moreel hoogstaand aanmerk, en de referentiewaarden van de cliënten zelf die hier heel anders over kunnen denken. Het kan cliënten bijvoorbeeld wél gaan om het opheffen van geldgebrek, de genezing van de ziekte of een formulier ingevuld krijgen. Men kan zelfs, zoals gezegd, geen behoefte hebben aan de communicatieve betrokkenheid van die goedbedoelende en meevoelende werkers en een andere uitleg geven van wat een goed en gelukkig leven inhoudt. Ik vraag mij dus af of Baart in zijn presentiedenken niet te veel redeneert vanuit een verbondenheidsfilosofie, een verscholen harmoniemodel van veranderen. Zou het vanuit een diversiteitsoogpunt gezien niet beter zijn om te vertrekken vanuit het verschil of de afstand tussen individuen en van daaruit met elkaar te gaan zoeken naar de verbondenheid in plaats van omgekeerd te werk gaan en de verbondenheid al bij voorbaat te veronderstellen? Die omgekeerde weg sluit in ieder geval aan bij de werkwijze van de maatschappelijk werkers in mijn promotieonderzoek. In de zelfreguleringstheorie die uit dit onderzoek is voortgekomen, wordt verondersteld dat mensen altijd vanuit zichzelf, expliciet of impliciet, criteria aanleggen voor succesvol handelen en zichzelf hierop evalueren. Het 'geen criteria aanleggen in de sfeer van het bereikte of nagestreefde doel' kenmerkend noemen voor de presentiebenadering is strijdig met het genoemde axioma van de zelfregulering. Mensen handelen in principe altijd bewust en voor het grootste gedeelte onbewust vanuit eigen referentiewaarden. In de presentiebenadering liggen deze waarden vooral in de sfeer van verbondenheid, maar die doelrichting moet wel worden afgestemd op de andere delen van het gedifferentieerde zelf en op de interculturele, interpersoonlijke en interpositionele verhoudingen van de samenleving, zo wordt in de zelfreguleringstheorie verondersteld. Hier is dus niet het laatste woord over gezegd.

Conclusie

De referentiewaarden in de presentietheorie sluiten inhoudelijk gezien goed aan bij de kernwaarden van de zelfreguleringstheorie, welke gelegen zijn in het bevorderen van doelmatige zelfsturing, van interne afstemmingswaarden zoals authenticiteit, gevoel van eigenwaarde die niet alleen verdiend hoeft te worden, maar ook onvoorwaardelijk is en het bevorderen van tussenmenselijke afstemmingswaarden zoals keuzevrijheid, communicatieve afstemming en gelijkwaardigheid in posities en bejegening. Alleen het vertrekpunt van deze waarderealiserings lijkt anders te zijn. In de zelfreguleringstheorie wordt de zelfregie van het individu als intentionele en morele actor als vertrekpunt genomen om de spanning en de dialectiek erin te

houden tussen de eigen waarden van het individu die in principe niet samen hoeven te vallen met die van de professional. Vertrokken wordt vanuit het gezichtsveld van de burger of cliënt en zijn recht op het realiseren van zijn eigen referentiewaarden. Maar deze eigen waarden worden vervolgens niet kritiekloos en zonder dialogische reflectie zomaar overgenomen, zoals in de neoliberale opvatting van zelfregie als *onafhankelijke* zelfredzaamheid steeds weer wordt voorgestaan. In dat opzicht deel ik van harte het standpunt van Baart dat de beroepskracht als Derde Partij geen neutraal-formele positie heeft in het tussengebied van categoriaal en institutioneel discours, en anderzijds ook niet zo partijdig moet zijn dat hij niet meer naar beide kanten open kan staan (Baart, 2002, 33). Het gaat in de beide benaderingen om een inhoudelijk partijdig programma van menselijke waardigheid. Mijn methodisch *vertrekpunt* is echter meer de afstand tussen individu en samenleving en niet de bij voorbaat te realiseren doelrichting van verbondenheid. Op de implicaties van dit verschil in benadering zou verder moeten worden ingegaan.

4. Aandacht voor de binnenwereld van de persoon

Staan we stil bij nog een derde opvallend onderscheid tussen de beide theorieën, namelijk het verschil in aandacht voor de binnenwereld van de persoon. Vanuit de zelfreguleringstheorie wordt aandacht gevraagd voor het handelen van cliënten en professionals die hun eigen verantwoordelijkheid en invloed in situaties niet in het extreme op de omgeving kunnen afschuiven, maar die ook niet de structurele factoren waardoor zij in hun handelen worden bepaald en beperkt kunnen ontkennen. Het uitgesloten zijn van bepaalde burgers en cliënten is een individuele, maar tevens een maatschappelijke verantwoordelijkheid. In die en-en verhouding denkt ook Baart, al neem ik het individu in zijn *afstand* tot de samenleving in het algemeen en tot de presentiebeoefenaar in het bijzonder hierbij als vertrekpunt.

Present zijn bij zichzelf

In het zich present stellen ten opzichte van de ander gaat het bij zelfregulering niet alleen om de relatie van de presentiebeoefenaar tot de cliënt en tot de samenleving. De professional moet er niet alleen zijn 'voor de ander', maar ook 'voor zichzelf'. Ook bij zichzelf moet hij present zijn. Hij moet zich niet alleen met de ander verbonden voelen, maar ook zijn eigen autonomie bewaren en zorg blijven dragen voor de eigen identiteit en voor de eigen professionaliteit. Juist in dat *spanningsveld tussen autonomie en verbondenheid* voltrekt zich het proces van het zich present stellen.

Als vraag komt naar voren, in hoeverre de presentiebenadering voldoende oog heeft voor deze zelfzorg en voor het innerlijk proces dat zich hierbij in het *multidimensionale zelf van de persoon* afspeelt. In hoeverre is er in het presentiedenken aandacht voor deze intrapersonlijke dynamiek tussen de verschillende zelfdelen van de persoon en worden deze intrapersonlijke processen een eigen werking toegeschreven? De grote nadruk op de *inter*-persoonlijke relatie tussen de presentiebeoefenaar en de cliënt kan de innerlijke strijd en dynamiek binnen de actoren gemakkelijk uit het gezichtsveld doen verdwijnen.

Het probleem van nep-handelen

Laatst zat een collega van me te huilen. Een andere collega zei: 'Dat komt, denk ik, omdat je door al die spanning niet goed hebt kunnen slapen'. Een tweede collega merkte op: 'Huil maar. Dat is goed voor je'. Een derde collega zei niets en reikte de collega een zakdoek aan.

Alle drie de collega's hebben verschillende referentiewaarden op grond waarvan ze hun gedrag en dat van anderen evalueren en beoordelen. Ze vinden mogelijk alle drie dat ze goed hebben gehandeld. Vanuit de presentiebenadering zal men mogelijk oordelen dat de derde collega beter handelt in het licht van menselijke waardigheid, omdat die zonder interpretatie vooraf aanwezig is en zich voegt naar de ervaren droefheid van de ander. Maar als die derde collega nu eens *nep-handelt* en zich als een soort van plamoen (Duyndam 1999) andermans gevoelens overneemt, overgevoelig als hij is voor de angsten, zorgen en emoties van die ander? Hoe verhouden zich met andere woorden de eigen referentiewaarden van de betrokkene zich tot die van de presentiebenadering en de ander? Is 'er zijn voor de ander' wel een voldoende voorwaarde voor present-zijn? Is niet juist ook de interne afstemming (matching) van de eigen referentiewaarden in het geding alvorens we überhaupt van 'present zijn' kunnen spreken? Als men letterlijk en figuurlijk te veel over zijn eigen grens laat gaan, kan men niet meer bij zichzelf present zijn. Vaak zullen ook pastores afkerigheid voelen van bepaalde opvattingen, emoties en gedrag van bijvoorbeeld de buurtbewoners, maar geven daar mogelijk geen lucht aan. Dit kan de communicatieve afstemming tussen hen en de bewoners bevorderen, maar dat handelen blijft anderzijds wel verwijzen naar interne discrepanties en roept de vraag op naar de eigen identiteit.

Scheiding van de persoon, die men uit principe positief benadert, en zijn gedrag, dat men mogelijk afkeurt, is dan nodig om de ruimte te scheppen voor iemand om zich niet afgewezen te voelen. Exposure kan inderdaad worden gezien als een aspect van sociale interventie en worden geanalyseerd als een uiterst gecompliceerd proces van cognitieve, innerlijke en tussenmenselijke zelfregulering. Het 'zich openstellen voor de vreemde wereld van de ander' kan worden gezien als een innerlijk en principieel onaf handelingsproces. Dat innerlijke handelen is gericht op het zoeken naar een interne balans van scheiding en verbinding van delen van het zelf als *voorwaarde* voor present-zijn voor en bij de ander. Centraal staat hier de innerlijke waarde van de authenticiteit van de uitingen.

Aandacht voor intrapersoonlijke processen in de presentiebenadering

Ans Spexgoor, manager van de Sociale Verslavingszorg Tactus Twente, deed in het kader van haar afstuderen aan de masteropleiding van het LESI onderzoek naar de relatie tussen zelfregie en presentie in de inloopvoorziening in de sociale verslavingszorg (2010). Hoewel zij veel overeenkomsten ziet tussen de beide benaderingen, concludeert zij dat het persoonlijke stuk van de presentiewerker in de presentietheorie niet nader wordt geduid. In de presentietheorie is er volgens haar te weinig aandacht voor de binnenwereld van de individuele medewerker. Ze pleit er

dan ook voor om de presentiebenadering op dit punt meer praktijkgericht uit te werken met behulp van de zelfreguleringstheorie en schrijft onder meer (2010, 85):

Respondenten hebben aangegeven wat er leeft in hen en tussen hen en hun omgeving. (...) Hun kijk op de cliëntengroep die de inloopvoorzieningen bezoeken, het omgaan met de (eigen) verwachtingen en (hun eigen) grenzen, het omgaan met agressie in de omgeving kent een sterke intra- en inter-persoonlijke component evenals het omgaan met elkaar in het team. (...) De presentiebenadering legt een bodem onder hun werk en geeft taal, ruimte en invulling aan de thema's die uit het onderzoek naar boven komen. Taal en ruimte is op zichzelf niet voldoende. Dit dient nader te worden geduid en ingevuld. De vraag is dan hoe de presentiebenadering eruit ziet en hoe die kan worden gepraktiseerd en aangeleerd. Wat te doen en hoe te handelen blijft de vraag die dan vanuit presentieperspectief beantwoord dient te worden. Hier lijkt het analysekader van Donkers behulpzaam te kunnen zijn, zoals blijkt uit de behandelde thema's. Present zijn, zich present stellen is een activiteit dat is te vertalen in een richting, een gerichtheid, hoe dat eruit ziet, hoe dat voelt, wat je daarvoor moet doen etc. Mijn inziens biedt het reflectiekader van Donkers kansen om de presentiebenadering te concretiseren in de context van de inloopvoorzieningen. Hiermee wordt gewerkt aan een sterke (team) cultuur en tegelijkertijd gezocht naar de ruimte voor de individuele medewerker.

Ook vanuit de theologische hoek is het gebrek aan aandacht in het presentiedenken voor de innerlijke ervaringswereld van mensen onder kritiek gesteld. Zo heeft Ans Donkers in haar afstudeerscriptie van de Master Interreligieuze Spiritualiteitsstudies van de Radboud Universiteit Nijmegen (2011) de presentietheorie van Baart vergeleken met de presentiebeoefening van de 13^e eeuwse dichteres en mystica Hadewijch. Met behulp van de bevindingen uit haar analyse van de brieven van Hadewijch concludeert ze, dat de aandacht voor de intrapersoonlijke ervaringsdimensie in de presentiebenadering ontbreekt, een ervaringsdimensie die juist bij Hadewijch zo essentieel is.

Met betrekking tot de presentietheorie concludeert ze onder meer (2011, 16):
'De 'Godsontmoeting', waar Baart wel over spreekt, blijft bij hem binnen de intermenselijke, relationele sfeer. Maar gaat de mens daarmee niet te snel op in de sociale relatie en valt hij daardoor niet te veel samen met zijn sociale, interpersoonlijke zelf? Aanwezigheid verschijnt bij Baart vooral als professionele medemenselijkheid. Waar blijft de presentiebeoefenaar zelf? Hij biedt zichzelf aan. Maar wat biedt hij aan? Misschien wel een stel emoties waar hij op dat moment last van heeft? En wie/wat is dat 'zelf'? Een mens heeft veel 'zelden'. Naast zijn sociale zelf, kunnen we denken aan een ethisch, cognitief, affectief en intrapersoonlijk zelf. Die verschillende 'zelden' of aspecten, zullen op elkaar afgestemd moeten zijn en moeten samenwerken om echt present te kunnen zijn. In de praktijk komt het vaak tot botsingen, bij voorbeeld tussen verstand en gevoel: cognitief wil ik wel aanwezig zijn, maar affectief niet. Of de diverse aspecten van de persoon geïntegreerd zijn of niet, zijn ons inziens belangrijke vragen. Anders gezegd: hoe het intrapersoonlijke eruit ziet, heeft belangrijke consequenties voor hoe presentie eruit ziet. Baart schenkt onvoldoende aandacht aan deze intrapersoonlijke dimensie.

Heeft presentie ook niet altijd een tegenhanger nodig in niet-present-zijn? Dus zowel ik-zal-er-zijn als ik-zal-er-niet-zijn? Over dit spanningsveld heb ik bij Baart niets kunnen lezen.

Zowel volgens Baart als volgens de pastores in zijn onderzoek, worden aan presentiebeoefenaars hoge eisen gesteld. Vragen als hoe houd ik presentie vol; hoe kan ik deze houding voeden of het 'presentiegehalte' verhogen of verdiepen, zijn voor ons belangrijke vragen. Zij hebben te maken met de persoon, met iemands 'zijn'. Baart geeft wel aan dat spiritualiteit een krachtbron is om presentie vol te houden, maar werkt niet uit hoe je deze spiritualiteit kunt ontwikkelen. Hij zegt dat 'gerijpte mensen' al presentie beoefenen. Maar hoe zijn zij tot die rijpheid gekomen?

Wie presentie beoefent moet rekening houden met essentiële vragen en verlangens van mensen. Welke vragen en verlangens zijn essentieel? Hoe kun je die onderkennen? En hoe kun je überhaupt de gevoeligheid voor existentiële vragen ontwikkelen?'

Ans Donkers geeft hiermee aan dat ze presentie in mensgerichte beroepen een belangrijke notie vindt, maar vraagt zich af hoe die presentiehouding volgehouden, gevoed en verdiept kan worden. Hiervoor gaat ze te rade bij Hadewijch. Uit haar analyse van de brieven concludeert ze onder meer (2011, 36):

De spiritualiteit van Hadewijch laat een duurzame levenshouding zien die bestand is tegen de wisselvalligheden van de dag. Hadewijch kan het lijden en de nood van anderen aan en naastenliefde beoefenen zonder zelf op te branden. Zij houdt in zichzelf de spanning uit tussen doen en zijn, tussen haar zijn en nog niet zijn, tussen ideaal en werkelijkheid. Dit is mogelijk doordat zij in zichzelf een ruimte heeft geschapen die zijnskwaliteit geeft aan haar vorm van presentie. Zij beleeft deze presentie in een duurzame relatie.

Vanuit deze analyse van de presentiehouding van Hadewijch wordt de titel van haar eindscriptie *Met het iets en niets dat ik ben* helder. Met een verwijzing naar brief XXV van Hadewijch legt ze deze titel als volgt uit:

Hadewijch vindt dat ze niet goed wordt behandeld door wie haar lief zijn. Zij strijd in zichzelf over hoe ze zal reageren: gewoon menselijk of vanuit de minne. Daardoor beseft ze dat ze voor een deel niet of nog niet is. Ze zou graag vanuit de eenheid met God reageren, maar zo eenvoudig is het ook voor haar niet en dit brengt haar tot het besef dat ze iets en niets is. Zij is niet volledig aanwezig en kan dat ook niet zijn. Een deel van haarzelf is nog niet zoals God haar bedoeld heeft. 'Met het iets en niets dat ik ben' ...en verderop... 'een bron van opbeuring zijn.'

Zo ben je als mens: iets en niets en zo ben je ook aanwezig voor anderen. Nooit helemaal aanwezig. Er blijft een verborgen deel, een niet geïntegreerd deel, een deel dat geen liefde is, een deel dat we niet doorzien in onze blindheid. Ook een deel dat we niet kunnen reguleren of sturen, waarvan we ons niet bewust zijn of waarin we door buitenaf gestuurd worden.

Uiteindelijk trekt ze onder meer de volgende conclusie uit haar onderzoek (2011, 42): *Presentie is een belangrijke notie. Baart heeft al veel groepen en individuen geïnspireerd om met zijn presentievorm verder te gaan. Ik heb dit gedaan door deze*

te verdiepen met de intrapersonlijke dimensie van het subject. De vraag of Baart hieraan voldoende aandacht schenkt, moeten we met 'nee' beantwoorden.

Baart heeft zich in zijn studie afgevraagd hoe presentie volgehouden of verhoogd/verdiept kan worden. We hebben gemerkt dat in het subject dat de presentie moet realiseren allerlei tegenstrijdigheden bestaan. Daarom is afstemming en samenhang tussen diverse aspecten van het subject noodzakelijk om presentie vol te houden en te verdiepen. Waar met name verstand en gevoel samenwerken, kan iets groots tot stand gebracht worden. Deze integratie leidt eveneens tot grotere betrouwbaarheid en duurzaamheid, en zegt iets over de kracht waarmee iemand bezig is en ook aanwezig is.

Uit deze literatuurstudie is gebleken dat de kenmerken moeilijk zijn vol te houden zonder een gedegen spirituele grondhouding. Daar heeft Baart al op gewezen, maar Hadewijch laat zien hoe het kan door een heldere lijn in haar leven aan te brengen. Presentie vraagt om een voortdurende stroom van inspiratie en energie, maar ook om duurzame trouw. De spiritualiteit van Hadewijch brengt duurzame relaties en voortdurende energie voort. Ingaan op de nood van anderen zal dan niet leiden tot een burnout. (...) Baart heeft in zijn onderzoek de vraag naar transcendentie laten liggen omdat die nietszeggend zou zijn voor niet-gelovigen. Hierdoor blijft een krachtbron liggen om presentie vol te houden en te verdiepen. (...)

Het is duidelijk geworden dat we presentie kunnen verdiepen door de intrapersonlijke dimensie van het subject meer centraal te stellen. Baart sluit het subject wel in, maar het krijgt onvoldoende aandacht.

Baart heeft in zijn boek het begrip professionaliteit verbreed naar een normatief-reflectieve professionaliteit. Naar mijn mening zou dit begrip nogmaals verbreed moeten worden met de existentiële dimensie van de presentiebeoefenaar.

Conclusie

In deze paragraaf is de vraag gesteld naar de aandacht voor de intrapersonlijke ervaringsdimensie in de presentietheorie van Andries Baart. Als beeld komt naar voren dat de nadruk in de presentietheorie ligt op het interpersoonlijk handelingsniveau en dat de aandacht voor de spanningsvelden en de dynamiek in de complexe binnenwereld van de persoon van de cliënt en de presentiebeoefenaar vrijwel ontbreekt. Wanneer presentie zou worden opgevat als een intentioneel handelingsbegrip, dan zou de persoon van bijvoorbeeld de presentiebeoefenaar meer in beeld komen. We zouden dan meer te weten kunnen komen over processen en discrepanties tussen de verschillende delen van het zelf in de binnenwereld van de presentiebeoefenaars. Aandacht voor deze zelfpresentie zou de presentietheorie verder kunnen completeren.

5. Op zoek naar een balans tussen presentie en interventie

Een vierde aandachtspunt in de verhouding tussen presentie en zelfregulering is de relatie tussen presentiedenken en interventiedenken.

Baart onderscheidt in zijn boek presentie nadrukkelijk van interventie, hoewel hij tegelijkertijd onderkent dat de scheidslijnen tussen beide vloeiend zijn. Vaak plaatst

hij presentie echter tegenover interventie. Soms wijst hij op het verband tussen beide. Ik vroeg mij tijdens het lezen van zijn boek (2001) af waar Baart nu precies staat in deze discussie. Op pagina 810 geeft hij aan dat iedere benadering in een mensgericht beroep een bepaald gehalte van presentie bevat en dient te bevatten. Hoe zit het nu?

Tegenstelling tussen presentie en interventie

In de kern reageert de presentiebenadering in mijn ogen op het ruimtegebrek voor zelfsturing van cliënten en professionals en op de afstand tot de vaak chaotische en complexe veranderingsprocessen die zich afspelen in het uitvoerende werk. Het effect van dit ruimtegebrek en deze afstand is een sterke heterogene (externe) sturing van het professionele handelen. Baart noemt deze extern overgenomen sturing *interventie* en legt daar de tegenstelling tot *presentie*. Van interventie is sprake daar waar het beraad wegvalt en de morele actor wordt uitgeschakeld, aldus Baart. Zo verstaan, zou ook de zelfreguleringstheorie geen interventietheorie zijn, aangezien ook zij het beraad en de morele actor niet wil uitschakelen. In mijn boek 'Zelfregie terug in het werk' (2015) werk ik dit vertrekpunt van Baart verder uit.

Verstrengeling van presentie en interventie

Waar ik echter verschil van opvatting, is dat ik in mijn benadering van zelfregulering consequent uitga van de verwevenheid tussen presentie en interventie. Scherp gesteld: ik haak af als het enkel om presentie gaat zonder interventie en omgekeerd als het enkel om interventie gaat zonder presentie. Je moet niet schieten in de eenzijdige valkuil van de 'presentie', maar ook niet in die van de 'interventie'.

In mijn ogen geldt deze verstrengeling voor elk professioneel handelen in mensgerichte beroepen, bijvoorbeeld ook voor de manier waarop in onderwijs, conferenties en lezingen theoretische kennis, ook als het gaat om kennis van de presentiebenadering zelf, aan deelnemers wordt overgedragen. De docent probeert waardebewust bepaalde kennis, inzichten, houding en vaardigheden aan studerende over te dragen. Hij schrijft literatuur voor, legt in lezingen de stof verder uit, geeft opdrachten et cetera. Maar hij moet daarbij ook steeds de presentiekant van zijn handelen in de aandacht houden: steeds weer vertrekken vanuit en aansluiten bij de leefwereld van de deelnemers, uitgaan van de eigen vragen en verwachtingen die ze hebben meegenomen, steeds goed afstemmen op en aanwezig zijn bij hun eigen ervaringswereld en niet alleen bezig zijn met zijn eigen stof en de doelen die hij daarmee heeft, hoe belangrijk hij die ook voor de deelnemers vindt. Zeker in de universitaire wereld heb ik gemerkt dat dit een hoogst ongebruikelijke manier van doceren is en dat het presentiegehalte in de praktijk meestal bijzonder laag is. Maar ook in andere sectoren is het present-zijn van professionals vaak afwezig. Zo maakt Annelies van Heijst in haar publicatie *Menslievende zorg* (2005) duidelijk dat het in de zorgsector nogal eens ontbreekt aan 'presente' professionals die als persoon aanwezig zijn en dit ook blijven als het lijden niet meer weg te poetsen valt en het protocol is afgewerkt.

Denken in tegenpolen en verbinding als proprium van sociaal handelen

In het licht van de verwevenheid tussen presentie en interventie is de presentietheorie als veranderkundige benadering onvoldoende integratief van karakter evenmin als de zelfsturende variant van de interventie dat is. *Zelfregulering* heb ik dan ook omschreven als een 'handelen-in-verhoudingen', een contextueel handelen dat ook een heteronome component bevat. Het gaat in dat concept om de afstemming tussen de heteronome en de autonome handelingscomponent: de afstemming tussen systeem(denken) en actor(denken). Het gaat in het handelen van professionals om het voortdurend zoeken naar een bevredigende balans tussen presentie en interventie, tussen actor (leefwereld) en systeem (systeemwereld), tussen sturen en afstemmen, tussen afstand en nabijheid, tussen autonomie en verbondenheid, tussen individu en samenleving, tussen probleemoriëntatie en aandacht voor heel de persoon in zijn sociaal-maatschappelijke context, tussen een professionele en een persoonlijke opstelling, tussen de ander troosten en tegelijkertijd goed voor zichzelf zorgen. De professional is altijd ook *zelf in* het geding evenals de context waarbinnen hij handelt. De werker heeft de moed om dicht bij de ander te blijven en in betrokkenheid zijn leed en geluk te erkennen en niet af te nemen, maar zoekt tegelijkertijd naar lichtpunten in de mogelijke duisternis en brengt daartoe ook zijn eigen innerlijke 'discussies', ervaringen en competenties in. Daarmee kan hij de ander helpen om te leren het lijden te dragen zonder bijvoorbeeld steeds maar verder te gaan shoppen in het institutionele zorgcircuit.

Mijn stelling is dat juist in het doorworstelen van dit soort tegenstellingen, met behoud van het strijdige karakter daarin, de eigenheid van een sociaalveranderkundige of agogische benadering zit. Er wordt van de professional gevraagd om nabijheid en verbondenheid, maar ook om afstand en confrontatie. Als mensen zich consumentistisch opstellen en niet zelf mee willen denken, bijvoorbeeld bij onvrijwillige hulpverlening, staat de presentiebenadering misschien met lege handen, aldus Baart (2001, 810). In het kader van zelfregulering kan ook in zo'n situatie de eigen referentiewaarden van de betrokkene worden uitgediept in het licht van andere delen van het contextuele zelf en kan men achter de hulpvraag gaan kijken. De eigen referentiewaarden van de ander kunnen ter discussie worden gebracht. Vaak dient hetgeen aan verlangen onder of achter een hulpvraag ligt zich niet direct aan en is het noodzakelijk om de hulpvraag uit te diepen in het licht van persoon-en-situatie. Naast het ruimte bieden om 'zich te kunnen tonen' vraagt dit ook om afstand voor een meer confronterende en sturende benadering, iets dat Baart overigens zal bevestigen.

Conclusie

Volgens Baart (2001, 812) zijn de beide benaderingen, die van de presentie en de interventie, op zichzelf van waarde en hebben ze elkaar in die zin niet nodig. In mijn ogen hebben ze elkaar wél nodig en dienen ze verstrengeld te worden gepraktiseerd. In de zelfreguleringstheorie verwijzen de beide benaderingen naar twee verschillende delen van het complexe zelf dat de mens is: het beïnvloedende, sturende en doelmatige zelf, de *makende* handelingsmodus, en het afstemmende,

loslatende zelf, de *latende* handelingsmodus. Een interventiebenadering die geen rekening houdt met het zich afstemmende zelf schiet pijnlijk tekort evenals een presentiebenadering die geen rekening houdt met het sturende zelf. Hoe moeilijk en misschien verwarrend deze koppeling voor sommigen ook is, in mijn ogen gaat het steeds om 'de mens achter de schizofreen te zien', maar tegelijkertijd de 'ziekte van deze mens te erkennen'. Deze balans tussen deel en geheel is in mijn ogen essentieel en niet iets dat je aan *verschillende* professionals apart zou moeten overlaten, zo erkent ook Baart (2001, 814).

De balansgedachte kan in mijn ogen worden opgevat als een *essentiële waarde* van sociaal handelen. Zelfregulering is het individueel en samen met anderen zoeken naar een bevredigende balans tussen zelf sturen en afstemmen op de eigen persoon en de sociaal-maatschappelijke omgeving. Juist die *dialectiek* is voor Baart een brug te ver, zo schrijft hij in zijn boek (2001, 814). In mijn praktijkgericht onderzoek naar de methodiek van Maatschappelijk Werk komt deze balansgedachte in het handelen van de professionals steeds weer naar voren. We zien het bijvoorbeeld in het gegeven dat de maatschappelijk werkers tevoren wel een algemeen einddoel voor ogen hebben en dit soms uitdrukkelijk formuleren, bijvoorbeeld 'zelfstandigheid', maar flexibel reageren op ontwikkelingen in persoon en situatie en subtiel afstemmend op zichzelf en de omgeving te werk gaan, een combinatie van proactief en reactief werken.

6. Op zoek naar levenssamenhang

Het vraagstuk van de verhouding tussen presentie en interventie zou ik tenslotte nog willen bekijken in het licht van de Westerse geschiedenis van het denken in termen van veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving.

Drie paradigma's van veranderen

In mijn historisch onderzoek naar betekenissen van veranderen en veranderbaarheid van mens en samenleving (Donkers, 2015) ben ik gestoten op drie belangrijke bronnen van kennis in de West-Europese geschiedenis. Deze drie kennisbronnen verwijzen naar drie paradigma's in het denken over veranderen.

Allereerst is dat een sociaal-technologische manier van denken. In deze dominante veranderbenadering wordt de onthechte menselijke rede aangemerkt als belangrijkste bron van kennis waarmee het mogelijk is om rationeel en moreel verantwoord te handelen, los van al te veel subjectieve willekeur.

Daartegenover zien we in de Westerse geschiedenis van het denken een persoonsgerichte, cultuurkritische tegenbeweging. Hierin wordt die als belangrijke bron van kennis gezien: het geloof in de authentieke en betekenisgevende mens die vanuit zijn innerlijke aard en in dialoog met anderen het goede nastreeft mits de maatschappij hiervoor de juiste voorwaarden schept. In deze radicale wending naar het Subject stelt men zich kritisch op tegenover de zich ontwikkelende sociaal-technologisch wetenschap met haar (neo)positivistische inslag en wijst men onder meer op de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van de mens.

Tenslotte zien we in de Westerse geschiedenis van het denken een maatschappijkritisch tegenbeweging. In deze beweging wordt gewezen op de maatschappelijke gevolgen van de technologische ontwikkeling. Men baseert hier zijn kennis op het geloof in maatschappelijke rechtvaardigheid en emancipatie.

Handelen in de complexe verstrengeling van drie werelden

In mijn driewerelden denken over zelfregulering probeer ik een brug te slaan tussen deze drie veranderparadigma's, zonder de tegenstellingen en tegenstrijdigheden daartussen weg te poetsen. Vanuit mijn praktijkgerichte onderzoeken naar methodieken van sociale interventie heb ik *zelfregulering* dan ook omschreven als een reflectief proces van persoon en contextgeoriënteerd handelen gericht op het realiseren van referentiewaarden van gedrag. Het zelfsturingsproces van mensen speelt zich af in een met elkaar verweven samenhang van gedrag, persoon en omgeving. Zelfregulering wordt begrepen als een combinatie van *zelf sturen en afstemmen*, en wel op cognitief gebied, op intrapersonaal gebied en op sociaal-maatschappelijk (intercultureel, interpersoonlijk en interpositioneel/structureel) gebied. Het wil nadrukkelijk gericht zijn op bevordering van levenssamenhang (Donkers 2015).

Relatie tussen presentietheorie en de drie veranderkundige paradigma's

Het is hier niet de plaats om in te gaan op deze drie veranderparadigma's, maar een buitenstaander ziet al gauw de relatie tussen de drie veranderkundige paradigma's en de presentietheorie. Nu is het mijn stellige overtuiging dat geen enkele auteur of benadering in zijn geheel binnen één van deze paradigma's past en dat het beeld veel complexer is naarmate de stellingname verfijnder in relatie tot de praktijk wordt uitgewerkt. En dat geldt ook voor de presentietheorie van Andries Baart. Toch heeft het er op z'n minst alle schijn van dat Baart zich met name kritisch opstelt ten opzichte van het sociaaltechnologisch model van veranderen, dat hij veel raakvlakken heeft met de persoonsgerichte veranderbenadering en dat hij enigszins ambivalent staat ten opzichte van het maatschappijkritisch georiënteerd denken. Laat ik kort een en ander verhelderen.

Allereerst zijn met name veel aspecten van het *persoonsgericht verandermodel* herkenbaar in het werk van Baart. Ik verwijs hier onder meer naar het accent op narratieve individuering, de aandacht voor heel het leven (niet alleen het problematische deel), menselijke waardigheid als centraal concept, de dubbele hermeneutiek, het uitgangspunt van het leefwereldperspectief, de nadruk op het opbouwen en onderhouden van een liefdevolle, zorgzame relatie die op zichzelf al van waarde is, nog los van het externe nut ervan, de aandacht voor verstillend en contemplatief, het pleidooi voor verminderde distantie en meer betrokkenheid en het accent op zelfontplooiing om bevindelijk meer met zichzelf samen te vallen. In termen van het persoonsgericht model zijn mensen open wezens die met elkaar zin en betekenis geven aan dingen en gebeurtenissen om hen heen en handelen op grond van die zingeving. De mens is niet mechanisch voorgeprogrammeerd. Zijn

gedrag is dan ook principieel onvoorspelbaar, een standpunt dat Baart zeker zal beamen.

Verder is het duidelijk dat Baart zich kritisch opstelt ten opzichte van de *sociaal-technologische benadering* op belangrijke punten als: haar verzakelijkte en bureaucratische logica, haar doelgerichte lineaire planningsgedachte, haar accent op het problematische, haar mogelijk bevoogdend karakter, haar instrumentele afstandelijkheid, haar positivistische inslag en haar methodische algoritmen. Vanuit dit perspectief gezien zouden we ons kunnen afvragen of Baart wel met voldoende distantie naar het werk van de pastores heeft gekeken. Zo had hij vanuit het werk van Watzlawick e.a. het onderscheid tussen de inhoud en het betrekkningsniveau van de communicatie in het werk van de pastores kunnen thematiseren. Mogelijk was daaruit helder geworden dat hij met name op het *betrekkningsniveau* erg de diepte in gaat en er prachtige taal aan geeft, maar het pastoraal werk op inhoudelijk niveau minder uitdiept. Ook was mogelijk de structurele en institutionele inbedding van het werk van beroepskrachten wat meer naar voren gekomen. Zij doen wat ze kunnen *binnen het kader* van wat ze kunnen. Dit institutionele kader is bij opbouwwerkers, maatschappelijk werkers en docenten telkens anders en beïnvloedt in sterke mate hun handelen. Aanpassing aan deze structurele kaders en de maatschappelijke ontwikkelingen daarin, zou men in het sociaaltechnologisch denken als een belangrijk aspect van een veranderekundige benadering benoemen. Men kan de vraag stellen of de presentietheorie in dit opzicht wel voldoende is afgestemd op de gegeven ontwikkelingen in de samenleving en of ze in haar soms extreme stellingname niet gedateerd is. Mijn eigen antwoord hierop is overigens niet bevestigend.

Kijken we tenslotte naar de relatie tot het *maatschappijkritisch model*. Baart zegt (2001, 770) dat de presentiebenadering een marginale betekenis heeft waar het gaat om structurele oorzaken van veel pijn. Ze richt zich primair op overleven, ondanks barre omstandigheden. Van *armoede* veronderstelt Baart in weerwil van onderzoekers als Engbersen, dat het minder te doen heeft met materiële gebrekkigheid dan met gevoelens van niet serieus genomen worden (770). Anderzijds noemt hij als karakteristiek van de presentiebenadering (786) dat zij een tegenbeweging is, een maatschappijkritisch en concreet alternatief. Anderzijds noemt hij de presentie een beweging die de macht verlaat en zich tot de machtelozen keert (787). De presentie is ook maatschappijkritisch, maar ze verbant zichzelf, zo schrijft hij (789).

Vanuit een maatschappijkritisch oogpunt zou men zich kunnen afvragen of het presentiedenken wel voldoende oog heeft voor structurele oorzaken en problemen in de individuele noden van mensen. Vanuit dit perspectief wordt de vraag ook gesteld hoe het zit met de *praktische* solidariteit met de sociaal overbodigen. Is de strategie die bijvoorbeeld pastor Bas of pastor Anne voeren wel zo effectief in het licht van structurele veranderingen in de samenleving? Wat zou hierin kunnen worden verbeterd, zodat het pastoraal werk ook in dit opzicht meer voor de samenleving zou kunnen betekenen? Baart zet zich in mijn ogen terecht af tegen het afbreken van de normatief-reflectieve sturing van het werk. In die zin pleit hij voor een zekere politisering. Het gevaar is echter groot dat hij de depolitisering via een

achterdeur weer naar binnen haalt, als er niet inhoudelijk wordt ingegaan op het belang en de strategie van acties ter verbetering van de materiële en politieke positie van werknemers, burgers en cliënten en op de vraag hoe de structurele en institutionele kaders kunnen worden veranderd, zodat de presentiebenadering zowel bij professionals als bij burgers beter tot zijn recht kan komen.

Conclusie

Baarts benadering komt naar zijn zeggen voort uit een kritiek op de gangbare interventieopvatting en methode van werken. Hij geeft aan dat hij vooral zoekt naar wederzijds uitsluitende categorieën en kiest voor 'presentie' als leidend beginsel, onder andere vanwege het discriminerend vermogen en het scherpe onderscheid met andere benaderingen. Die intentie is niet mijn vertrekpunt. Ik ben niet zozeer op zoek naar kritiek op een bestaande benadering dan wel op zoek naar integratie van inzichten vanuit verschillende veranderkundige benaderingen. Ik ben niet zozeer op zoek naar kritiek op het sociaal-technologisch model van verandering, hoewel deze ook bij mij ongenadig veel kritiek krijgt. Ik ben vooral op zoek naar zinvolle scheidings- en verbindingspunten tussen de sociaal-technologische, persoonsgerichte en maatschappijkritische benadering. Het gaat mij niet alleen om een te ver doorgeschooten interventieisme, maar ook om een te ver doorgeschooten presentieisme. Om dit gevaar te vermijden, zou de presentietheorie meer moeten worden uitgewerkt in het driewereldenmodel van denken over veranderen.

6. Tot slot

In dit artikel heb ik proberen aan te tonen dat de polariserende stellingname van Baart ten opzichte van zelfregie en eigen kracht weliswaar begrijpelijk, maar voor veranderkundige professionals niet geheel realistisch is en met het oog op bevordering van levenssamenhang niet wenselijk. Het artikel is een pleidooi voor een dialectische verbinding tussen presentie en zelfregulering. Het pleidooi berust op een vijftal discussiepunten die ik signaleer in de verhouding tussen presentie en zelfregulering. Bij elk van deze vijf punten heb ik aangegeven hoe de presentietheorie als praktische handelingstheorie verder zou kunnen worden uitgewerkt.

Door presentie uit te werken als een handelingsbegrip, kan het eigen binnenperspectief van de handelende cliënt en de handelende presentiebeoefenaar beter worden geborgd. Door meer open te staan voor de verschillende soorten en niveaus van eigen referentiewaarden van cliënt en werker, kan de kritische dialoog tussen hen meer inhoudelijke uitwerking krijgen. Door ook meer in te gaan op de intrapersoonlijke ervaringsdimensie en de bijpassende aandacht voor innerlijke spanningsvelden en dynamische processen in de complexe binnenwereld van de persoon van cliënt en werker, wordt de presentietheorie meer compleet. Door juist de verstrengeling en de dialectische spanning tussen presentie en interventie als centraal aandachtspunt te formuleren, krijgt de presentietheorie meer praktische handelingswaarde. Deze praktijkoriëntatie zal tenslotte worden versterkt door de

presentietheorie meer in termen van het driewerelddenken over veranderen te funderen en uit te werken.

De uiteindelijke conclusie van dit artikel is, dat de presentietheorie de hypothese van de zelfregulering impliceert en veronderstelt. Bij beide gaat het om een *afstemmingsgerichte* (intern en extern) vorm van sturen en zelfsturen. Als de presentie en zelfregulering meer met elkaar zouden worden verbonden, zou zowel de presentiebenadering als de veranderkundige theorievorming veel aan waarde winnen. Dit artikel is een poging daardoor.

Gerard Donkers, doctor in de psychologie, pedagogie en sociologie 2016

Literatuurverwijzingen

- Arendt, H.: *De menselijke conditie*. Boom, Amsterdam 2009
- Baart, A.: *Een theorie van presentie*. Lemma, Utrecht 2001
- Baart, A.: Ruimte om bij het vreemde te blijven. *Tijdschrift voor Sociale Interventie*, 11 (2), pag. 15-27, 2002
- Baart, A.: *Aanzetten tot een theorie van de Derde Partij met behulp van de presentietheorie*, MO-Samenlevingsopbouw, brochure Xtra, Actioma en LCO, 's-Hertogenbosch, Den Haag 2002
- Baart, A. en Carbo, Chr.: *De Zorgval. Analyse, Kritiek en Uitzicht*. Amsterdam 2014
- Baart, A.: Column in: *Samenwerken in de zorg*. Pulsa Media Group, commerciële bijlage van *De Volkskrant* 10 mei 2016
- Bandura, A.: *Social foundations of thought and action, a social cognitive theory*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall 1986
- Beugen, M. van: *Relatiesleutelaars betreden het strijdperk, een inleiding tot veranderkundig denken*. Van Gorcum, Assen/Amsterdam 1978
- Blok, J. de: in *Gemeente.nu* 17 december 2014
- Bootsma, J.: *Is het te doen? Over ethiek en methodiek van de presentiebeoefenaar in het boek 'Een theorie van de presentie' van A. Baart*. Hogeschool Windesheim 2008
- Carver, C. and Scheier, M.: *Attention and self-regulation, a control-theory approach to human behavior*, New York, Heidelberg, Berlin: Springer Verlag 1981
- Crowfoot en Chesler: *Contemporary Perspectives on Planned Social Change*. In: *J. of appl. sc.*, 3, 1974
- Donkers, A.: *Met het iets en niets dat ik ben. Zoektocht naar verschillen in presentiebeoefening tussen Andries Baart en Hadewijch*. Afstudeerscriptie Master Interreligieuze Spiritualiteitsstudies van de Radboud Universiteit Nijmegen 2011
- Donkers, G.: *Zelfregulering als reflectiekader van methodiek maatschappelijk werk, een agogische benadering (proefschrift)*. Baarn, H. Nelissen 1999
- Donkers, G.: *Naar een veilige school, versterking van het zelfregulerend vermogen van leerlingen, professionals en school in omgaan met agressie*. Den Haag: Lemma 2008
- Donkers, G.: *Grondslagen van veranderen. Naar een methodiek zonder keurslijf*. Den Haag, Boom Uitgevers 2010.
- Donkers, G.: *Veranderen in meervoud. Een driedimensionale kijk op de sociale veranderingkunde*. Amsterdam, Boom/Lemma 1985/2015 14^e druk.

Donkers, G.: *Zelfregie terug in het werk. Een inspirerend concept van professionaliteit en organisatieontwikkeling*. SWP Publicaties Amsterdam 2015

Duyndam, J.: De plamoen in de hulpverlening, over de grenzen van emotionele betrokkenheid, in *Tijdschrift Sociale Interventie*, jrg 8 (1) 1999

Foucault, M.: *Geschiedenis van de waarzin*. Boom 2013

Gerritsen, R.: *Filosoof in de bajes*. ISVW, Leusden 2014

Heijst, A. van: *Mensgerichte zorg, een ethische kijk op professionaliteit*, Klement, Kampen 2005

Kolk, H.: *Actief en passief bewustzijn, korte voorgeschiedenis van de cognitieve psychologie*. Ad. Donker, Rotterdam 1994

Sennet, R.: *Respect, in een tijd van sociale ongelijkheid*. Amsterdam, Byblos 2003.

Spexgoor, A.: *Zelfregie en presentie in de inloopvoorziening in de Sociale Verslavingszorg*. Thesis masteropleiding Sociale Interventie van het LESI 2010

Tromp. Th.: Hoe komen we aan de gedachte dat we onkwetsbaar zijn en hoe komen we er weer van af? Artikel in: *Soqie*, Stichting voor Christelijke filosofie, openingsessay 5, 4/2015